

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, доктор філософських наук, доцент

СОЦІАЛЬНІ САНКЦІЇ ЯК ЗАСІБ ВИХОВАННЯ ПРАВОСВІДОМОСТІ У ПРОСТОРОВО-ЧАСОВОМУ КОНТИНУУМІ

Здійснено філософсько-правовий аналіз соціальних санкцій як засобу виховання правосвідомості. Проаналізовано різновиди соціальних санкцій та їх можливий вплив на суспільну правосвідомість. Доведено, що через санкції суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (певної правосвідомості), загрожуючи йому в разі невиконання встановлених правил відторгненням з унормованого соціального простору і часу та відмови у комунікації.

Ключові слова: *суспільна правосвідомість, соціальні санкції, соціальний простір, соціальний час.*

Актуальність проблеми. Соціальне структурування простору і часу передбачає сприйняття або відторгнення певного типу поведінки людини як на інституційному (встановлені державою норми), так і на неінституційному рівні (традиції, звичаї суспільної правосвідомості). Виходячи з цього, у будь-якому соціумі є певні способи поведінки, які є прийнятними для нього і саме вони дають нам можливість зробити висновки про рівень, характер та особливості правосвідомості конкретної спільноти. Для українського суспільства у зв'язку зі становленням демократичної, правової держави визначення соціальних норм з правової та моральної точок зору залишається надактуальним. Таке становище пов'язане з тим, що у перехідний період правосвідомість українського суспільства деформувалася під впливом економічних та соціально-політичних чинників.

Аналіз останніх публікацій показує, що проблема застосування соціальних санкцій як засобу виховання правосвідомості у просторово-часовому вимірі в науковій літературі практично не розглядалася.

Джерельною базою для проблематики, що аналізується, є праці А. Редкліффа-Брауна, З. Баумана, Н. Крісті, М. Кастельса, В. Речицького, С. Максимова та ін.

Визначаючись термінологічно, зазначимо, що соціальний простір – це екстенсивна структура, що фіксує відносини координації, співіснування компонентів (індивідів, соціальних спільнот, груп, етносів, націй та ін.) соціальної системи [1, с. 279]. У широкому розумінні поняття «соціальний простір», «соціальна реальність», «соціальне поле» можна вважати синонімічними. В свою чергу соціальний час (чи час людського буття) – це колективний перцептуальний час, універсалія культури, зміст якої міститься в основі концептуального часу, що конститується у феномені історії як усвідомлене процесуальне соціальне життя [2, с. 1022]. Отже, соціальний час – це інтенсивна структура, що пов'язує воедино три становища окремих соціальних компо-

нентів і відносин – минуле, сучасне та майбутнє [1, с. 279]. Соціальний час і соціальний простір не існують окремо один від одного, а утворюють соціальний просторово-часовий континуум, що фіксує соціальну позицію того чи іншого соціального компонента соціальної системи.

Одним з важливих феноменів, що структурує соціальне буття є правосвідомість. Тому будь-яку соціальну практику, як правило, підкріплено авторитетом суспільства (відповідає настановам моральної та правової свідомості), але деякі з них санкціоновано, а деякі — ні. Санкція – це реакція певної частини суспільства або значного числа його представників на той або інший спосіб поведінки: реакція схвалення (позитивна санкція) чи несхвалення (негативна санкція). Характер санкцій з якими погоджується суспільство, є лакмусовим папірцем щодо пануючого типу правосвідомості у соціумі. У свою чергу самі санкції, що застосовуються в суспільстві, справляють безпосередній вплив на правосвідомість усіх суб'єктів правовідносин, виховуючи її у необхідному для соціуму та держави напрямі. Характер такого впливу може бути негативним чи позитивним для правосвідомості, що зумовлено перш за все типом політико-правової системи (наприклад, виховання тоталітарної або демократичної правосвідомості).

На думку А. Редкліфа-Брауна, санкції можна класифікувати на дифузні та організовані: перші – це спонтанний вираз схвалення або осуду певної поведінки з боку членів конкретного суспільства, а другі – суспільні акції, що здійснюються відповідно до деякої традиційної та визнаної суспільством процедури [3, с. 237–238].

Принциповим є той факт, що у будь-якому людському суспільстві негативні санкції визначено та забезпечено краще, ніж позитивні. Суспільні обов'язки можуть бути визначені правилами поведінки, невиконання яких спричиняє ті чи інші санкції. Їх слід відрізнити від необов'язкових соціальних практик, таких, як, наприклад, повсякденні технічні процедури.

Існуючі у спільноті санкції формують у індивіда мотивацію для корегування власної поведінки відповідно до прийнятих стандартів. Санкції ефективні, по-перше, тому, що індивід хоче одержати схвалення або уникнути несхвалення з боку співгромадян, передбачену суспільством винагороду або уникнути покарання, яким суспільство загрожує. По-друге, вони є ефективними тому, що індивід звикає реагувати на різні типи поведінки, висловлюючи схвальні або осудні судження, точно так, як і його співгромадяни. Така реакція є демонстрацією емоційно-оцінних стереотипів правосвідомості, зумовлених правовою культурою певного суспільства. Тобто, особа оцінює власні дії, як у перспективі, так і в ретроспективі, за стандартами, що prevalence у співтоваристві, до якого вона належить.

Таким чином, через санкції суспільство вимагає від індивіда певної поведінки (певної правосвідомості), загрожуючи йому в разі невиконання встановлених правил відторгненням з унормованого соціального простору і часу

та відмовою у комунікації: в різних типах суспільства, починаючи зі стародавніх часів, заборонялося спілкуватися з певними категоріями населення (наприклад, парії в Індії) або люди переставали вітатися (контактувати) з тими особами, які порушили моральні та правові норми. Ці соціальні ритуали показували порушнику норм, що він вийшов за межі структурованого культурою певного народу простору і становить загрозу для інших: його правосвідомість не вписується у загальні стандарти. Звичайно, це не означає, що суспільний осуд завжди справедливий, оскільки сам процес відторгнення базується на правових та моральних нормах, що сприймаються пересічними громадянами як даність (некритично). Ми пам'ятаємо, що саме більшість розп'яла Ісуса Христа або засуджувала дисидентів у радянські часи. Тому ті громадяни, що уявляють світ по-іншому, ніж більшість, сприймаються як загроза, як порушники психологічно «комфортної» структури життєвих правил.

Розгляд різних типів санкцій почнемо з дифузних негативних санкцій, які включають реакції осуду, викликані конкретною формою або загальним типом поведінки члена співтовариства. Такі реакції розрізняються не тільки за своєю силою (зрозуміло, що несхвалення можна відчувати і виражати з більшою чи меншою інтенсивністю), а й за якістю. Подібні розбіжності важко чітко визначити, що ускладнює класифікацію. У багатьох мовах є вербальні форми, що виражають несхвалення того або іншого типу індивідуальної поведінки, починаючи з таких характеристик, як «невихована», «нечемна», «непристойна», «неввічлива», «неналежна», «ганебна», «безчесна», «дискредитуючи», і закінчуючи такими оцінками, як «нелюдська» та «підла».

Означені мовленнєві форми є змістовною складовою моральної свідомості, яка тісно переплетена з правосвідомістю. У свою чергу дифузні санкції правового характеру можуть виражатися, демонструючи розвиненість правосвідомості суспільства та особи, у таких характеристиках учинків індивідів, як «неправовий», «незаконний», «нелегальний», «неконституційний», «злочинний», «кримінальний». Разом з тим, у будь-якому суспільстві або культурі є свої усталені неписані норми оцінювання поведінки, які передбачають, наприклад, презумпцію невинуватості і недопущення оцінних суджень, наприклад, у засобів масової інформації, без рішення суду або, навпаки, наявність дифузних санкцій як відображення суспільної думки (правосвідомості суспільства), незважаючи на судові рішення.

Через те створення систематичної класифікації дифузних негативних санкцій не буде можливим без порівняльного вивчення суспільств різного типу. Попередньо ми можемо визначити негативну моральну чи правову санкцію як реакцію відторгнення суспільством особи, поведінка якої не схвалюється. Під моральними зобов'язаннями можна, таким чином, розуміти правила поведінки, недодержання яких викликає подібного роду реакцію. Можна також виділити санкцію, при якій поведінка людини висміюється її співгромадянами. Така санкція одержала назву сатиричної. Численні позитивні дифузій-

ні санкції набагато складніше класифікувати, тому що вони гірше визначені, ніж негативні. Отже, дифузні санкції такого роду демонструють вербальний вияв морально-правової свідомості певного соціуму в сприйнятті чи неприйнятті дій, висловлювань, публічних намірів суб'єктів правовідносин.

Від описаних дифузних санкцій треба відрізнити ті, які можна назвати релігійними. Їх також іменують надприродними чи містичними, але обидві характеристики мають небажані конотації. Релігійні санкції в кожному суспільстві мають у своїй основі певні вірування, які самі по собі не є обов'язковими. Тому санкції цього типу діють тільки у межах релігійного співтовариства. Відбувається це у такий спосіб: здійснені індивідом вчинки змінюють його релігійний статус на бажаний (праведний) або небажаний (гріховний) бік. Деякі дії вважаються бажаними для богів або духів, що встановлюють з ними відносини, гріховні ж вчинки руйнують гармонійні, бажані відносини з надприродними силами. У таких випадках релігійний статус індивіда визначається його стосунками з персоніфікованими істотами-духами. Гріхом може бути названа будь-яка поведінка, що підпадає під негативну релігійну санкцію.

Релігійні санкції включають віру в те, що найбільш неприйнятні з точки зору релігії і ритуалів вияви людського буття (нечистота, гріховність) можуть бути нейтралізовані за допомогою прийнятих у суспільстві процедур – очищення, жертвоприношення, спокути, сповіді та покаяння. Фактично ми стикаємося зі своєрідними комунікативними практиками, але у цьому контексті вони мають сакральний характер і здійснюються як між соціальними суб'єктами, так і між особами та надприродним світом. Необхідно зазначити, що комунікативні коди релігійної свідомості є підґрунтям для функціонування моральної та правової свідомості, оскільки права і обов'язки людини в процесі розвитку соціальних систем, від архаїчних до сучасних, визначалися саме релігійними догмами. Багато релігійних норм з часом було оформлено у вигляді світських законів, наприклад, деякі з десяти християнських заповідей – не вбий, не вкради [4, с. 203].

Ключовим смисловим аспектом структурування соціального простору і часу в контексті розгляду релігійної свідомості є розуміння гріха. У сучасному суспільстві гріх розуміється як свідомий вчинок або задум, а у стародавніх суспільствах багато неумисних дій могли підпадати під поняття гріха. Хвороба, наприклад, проказа у древніх євреїв, нерідко розглядалася як гріховність, що вимагає спокути або ритуального очищення. У деяких віруваннях релігійна санкція виявляється в тому, що індивід, який грішив у цьому житті, одержить відплату (покарання) в загробному житті. У багатьох випадках на індивіда, нечистого з ритуальної точки зору, дивляться як на джерело небезпеки не тільки для його самого, а й для всіх, з ким він контактує, а то й для всього суспільства. Тому він може бути виключений на деякий час, а то й назавжди з громадського життя. Таким чином, з точки зору релігійної свідомості людини

необхідно пройти процедуру очищення для повернення до нормального суспільного життя – набуття втрачених прав і поваги у соціумі.

Отже, релігійні санкції відрізняються від інших видів дифузійних санкцій наявністю вірувань і переконань, позначених вище. Вони не піддаються простому визначенню або опису. В деякому відношенні подібними є вірування, що містяться в основі магічних практик і процедур, покликаних забезпечити удачу. Однак, якщо релігійні приписи і пов'язані з ними вірування обов'язкові для всіх членів даного релігійного співтовариства, то магічні практики і пов'язані з ними повір'я, подібно технічним процедурам, є загальноприйнятими, але не обов'язковими.

Наступний різновид санкцій, які суттєво впливають на формування правосвідомості, – це організовані санкції. Їх слід розглядати як особливим образом трансформовані дифузні санкції. Організовані позитивні санкції – це ушановування, присвоєння звань та інші способи нагородження за заслуги, включаючи грошову винагороду, наприклад, призначення спеціальної пенсії, різні форми заохочення індивіда спільнотою.

Організовані негативні санкції, важливе місце серед яких посідають каральні санкції карного законодавства, – це певні, добре визначені процедури, спрямовані проти осіб, чия поведінка викликає соціальний осуд. Людство виробило багато різновидів подібних процедур. Найбільш істотними є такі санкції: винного піддають загальній нарузі та осміянню, виключають з громадського життя, відбирають привілеї, позбавляють специфічного статусу або рангу, знижують ранг (протилежність позитивної санкції у вигляді заохочення), позбавляють майна (шляхом накладення штрафу, насильницького вилучення або знищення), заподіюють тілесного болю, саджають у в'язницю, страчують. Такі санкції є легальними, якщо вони застосовуються офіційною владою, – у різні епохи цивільною, військовою або церковною.

Найбільш жорсткою організованою негативною санкцією, яка максимально звужує соціальний простір і «відбирає» час суб'єкта правовідносин та практично виключає його з комунікативних взаємодій, є тюремне ув'язнення. Відомий британський учений З. Бауман підкреслює, що тюремне ув'язнення – найрадикальніша форма просторового обмеження, яка перебуває в центрі уваги управлінських структур, сформованих політичною елітою, що знаходиться на передньому краї нинішнього процесу «стискання простору/часу». Просторові обмеження, ізоляція різного ступеня суворості і жорстокості за всіх часів були головним методом, що застосовувалися до тих категорій населення, які не піддавалися асиміляції, контролю і взагалі були потенційно неблагонадійними. Рабів селили окремо. Це ж стосувалося й прокажених, божевільних, представників «чужих» етнічних та релігійних груп. Якщо їм і дозволялося залишати спеціально відведені місця, то вони зобов'язані були носити символи своєї просторової належності, аби кожний міг бачити: вони – з іншого простору. Просторове відокремлення, що веде до насильницької

ізоляції, протягом багатьох сторіч являло собою майже підсвідому, інстинктивну реакцію на будь-які відмінності, особливо відмінності тих, чие включення в систему звичних соціальних відносин було неможливим або небажаним. Глибинний сенс просторового відокремлення полягає в забороні або недопущенні контактів з іншими, а отже – в насильницькому відчуженні. Відчуження – головна функція просторового відокремлення. Воно призводить до обмеження, знебарвлення та звуження «образу інших»: індивідуальні якості і обставини, які при щоденному контакті стають яскравою і зримою складовою накопиченого досвіду, рідко виходять на перший план, якщо ці контакти зведено до мінімуму або взагалі заборонено, тоді особисте знайомство замінюється типізацією, а юридичні категорії, що обмежують розмаїтість, зводять нанівець унікальність конкретних людей і випадків [5, с. 150–151].

Описані санкції, з одного боку, корегують суспільну правосвідомість, стандартизуючи її під соціальні потреби, а з другого – деформують, якщо санкції необґрунтовано жорсткі. Будь-яка санкція супроводжується певними комунікативно-дискурсивними практиками, завдання яких — вплинути на суспільну правосвідомість, підтримати або засуди певний тип поведінки через символи мови.

Як зазначає Н. Крісті, в сучасному суспільстві простежується чітка тенденція вважати злочинними усе більше й більше дій, які представляються нам небажаними чи просто сумнівними, і карати тюремним ув'язненням все більшу кількість подібних злочинів. Можна сказати, що тенденція до обмеження розмаїтості тлумачень за допомогою юридичних категорій і як наслідок просторова сегрегація відмінностей найчастіше перетворюється на необхідність або, принаймні, набирає обертів, тому що в сучасних умовах реальна щільність населення набагато перевершує його «моральну щільність», явно переростаючи межі можливостей людини до підтримання близьких контактів і масштабів системи міжособистісних відносин. Але можна підійти до цього явища з іншого кінця і зробити висновок про те, що просторовий поділ, який підсилює подібне обмеження, сам по собі є важливим засобом продовження і фіксації взаємного відчуження, в умовах якого обмежувальні дії, як і обмежувальний вплив, усе більше набувають характеру протилежних цінностей [6, с. 86–87].

У сучасних умовах відбувається конкуренція національних та глобальних цінностей, правових зокрема, що змінює просторово-часовий вимір правосвідомості. Якщо в індустріальному та частково постіндустріальному суспільствах більшість людей позиціонували себе тільки в межах національного соціального простору, то в інформаційному суспільстві під впливом глобалізаційних процесів відбувається «розширення свідомості» за рахунок сприйняття планетарних та інонаціональних цінностей. У свою чергу правосвідомість суспільства в результаті комунікативних практик інтернаціонального характеру вбирає в себе нові уявлення про свободу, справедливість, рівноправ'я, відповідальність та ін. У самій правосвідомості під впливом глобальних чинників може змінюватися ієрархія цінностей та правових фобій.

На думку З. Баумана, люди, говорячи про те, чого вони хочуть домогтися в житті, найчастіше згадують про мобільність, вільне обрання місця проживання, подорожі, можливості побачити світ. А їхні страхи пов'язані з обмеженістю пересування, відсутністю змін, недоступністю місць, куди інші потрапляють без найменших зусиль, задовольняючи свій інтерес і одержуючи задоволення. Цей дослідник робить висновок про те, що добре жити означає перебувати в русі, а точніше, відчувати приємну впевненість, що ви можете з легкістю покинути будь-яке місце, де вам не хочеться більше залишатися. Свобода означає насамперед свободу обрання, а обрання явно набуло просторового виміру [5, с. 170].

Висновки. Отже, підводячи підсумки щодо санкцій як засобу «виховання» прийнятної для суспільства та держави правосвідомості, слід зазначити, що у кожному конкретному суспільстві вони утворюють більш-менш систематизоване ціле, що являє собою механізм соціального контролю. Існує тісний зв'язок між правовими, релігійними та моральними санкціями, але характер цього зв'язку специфічний у кожній суспільній системі. Первинні легальні санкції кримінального права в усіх суспільствах, за винятком високосекюляризованих сучасних держав, переплетені з релігійними віруваннями. Крім цих первинних санкцій, існують санкції, які можна назвати вторинними. У сучасному цивільному праві, наприклад, якщо індивід зобов'язується судом відшкодувати збиток, але відмовляється зробити це, то вторинною санкцією буде примусове вилучення його власності, тюремне ув'язнення чи якийсь інше покарання. Таким чином, вторинні санкції складаються з процедур, здійснюваних суспільством: як правило, уповноваженими особами або окремими індивідами, зі схваленням співтовариства у тому разі, коли зневажаються загально визнані права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Соціальна філософія [Текст] : підруч. для вищ. шк. — Х. : Прапор, 2007. — 688 с.
2. История философии [Текст] : энцикл. — М. : Интерпрессервис : Кн. дом, 2002. — 1376 с.
3. Рэдклифф-Браун, А. Р. Структура и функция в примитивном обществе : очерки и лекции [Текст] : пер. с англ. / А. Р. Рэдклифф-Браун. — М. : Вост. лит., 2001. — 304 с.
4. Библия : Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета [Текст]. — К. : ПРИНТКОРП, 2003. — 1230 с.
5. Бауман, З. Глобализация. Последствия для человека и общества [Текст] : пер. с англ. / З. Батман. — М. : Весь мир, 2004. — 188 с.
6. Christie, N. Crime Control as Industry : towards Gulag, Western Style? [Text] / N. Christie. — London : Routledge, 1993. — 209 p.

СОЦИАЛЬНЫЕ САНКЦИИ КАК СПОСОБ ВОСПИТАНИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ В ПРОСТРАНСТВЕННО-ЧАСОВОМ КОНТИНУУМЕ

Калиновский Ю. Ю.

Осуществлен философско-правовой анализ социальных санкций как способа воспитания правосознания. Проанализированы разновидности социальных санкций, а также их возможное влияние на общественное правосознание. Доказано, что через санкции общество требует от индивида определенного поведения (определенного правосознания.), угрожая ему в случае невыполнения установленных правил отторжением из упорядоченного социального пространства и времени, а также отказывает ему в коммуникации.

Ключевые слова: общественное правосознание, социальные санкции, социальное пространство, социальное время.

SOCIAL SANCTION AS A METHOD OF LEGAL CONSCIOUSNESS EDUCATION ORDER IN THE CONTINUUM OF TIME AND SPACE

Kalinovski J. J

The article deals with social and philosophic analysis of social sanction as a method of legal consciousness aducation. Analysed types of social sanction and there interference on legal consciousness. Is proved, that society demands from individual person the particular legal socialization in order to sanction. There were also proved that in case of individual ignore the society rules person will be excluded from social environment , time and communication.

Key words: legal consciousness, social sanction, social environment, social time.

УДК 340. 12+316. 3

I. I. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент

ПРО ДЕЯКІ КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ВИКЛАДАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ

Присвячено розгляду нових методологічних аспектів викладання філософії права у вищих навчальних закладах (ВНЗ). Показано варіанти скептичного ставлення до філософсько-правової рефлексії у професійному та студентському середовищах. Запропоноване нове бачення ролі філософії права як супровідника сучасного правового проекту, зокрема, у демократичному суспільстві.

Ключові слова: філософія права, методика викладання, сучасна правова система, демократичний розвиток.